

Філософія: бунтівний дух у пошуках панацеї

Сучасний розвиток суспільної думки людства спирається на величні досягнення у царині науково-технічного прогресу. Але той оптимізм, яким були просякнуті величні сподівання гуманістів минулого, на жаль (а, можливо, це - закономірне явище), не справдився. Відтак, людство змушене шукати нових шляхів, намагаючись вирватись з міцних лабет негативних наслідків техногенного впливу на оточуюче середовище, а тому і на саму людину.

Минуле сторіччя показало, що глобальна соціально-екологічна криза, якщо не змінити існуючу життєву парадигму, неминуча. На думку визначних мислителів Т.-Р. Мальгуса, В.І. Вернадського, П. Тейяра де Шардена та інших провидців, людство дуже запізнилось у цьому. Але це людство надто скептично поставилось до цих попереджень. Утім, ще й сьогодні людство має можливість пом'якшити гостроту можливої трагедії. Слід очікувати нової біфуркації, нової різкої зміни ситуації в світі, яка змінить характер розвитку людства як виду, не виключено, що вона буде такою глибокою, як становлення перших засад моральності доби палеоліту.

Набута могутність людини, яка зруйнувала тисячоліттями існуючу квазірівновагу біосфери повинна привести її до переходу в новий стан, де для людини може не виявитись місця. Стратегія поведінки людства потребує радикальних змін, і це відчувається: розвиток енергозберігаючих і енергоефективних технологій, створення нових синтетичних матеріалів, зміни в сфері комунікації й інформації. Очевидним є одне. Лише ТЕХНОЛОГІЧНИМИ вдосконаленнями основ сучасної цивілізації і навіть структурною перебудовою виробничої діяльності цієї проблеми не вирішити. Перебудова, що відповідає б новим реаліям, лежить у царині моралі. Антропосоціогенез продовжується, а тому духовний фундамент цієї цивілізації буде складати система надматеріальних цінностей.

А тут вже ніяк не обминути жадоби філософування, яке притаманне людині. Адже філософію не даремно називають смислотворним ядром культури, квінтесенцією духу. Слугуючи способом здійснення культури, філософія разом з тим і підноситься над нею, виступає її самосвідомістю. Вона звернена передусім до людини у багатоманітності її стосунків зі світом. Крім того, філософія найбільшою мірою втілює у собі критичність людської думки, її здатність до самоконтролю, до того, що можна було б назвати чесністю людського духу перед самим собою.

Звичайно, усе це не лежить на поверхні. На простий розсуд, філософія опікується поняттями надвисокими і надто далекими від реального життя або із надзвичайною серйозністю займається речами, усім відомими, заплутуючи і ускладнюючи очевидне. До того ж вона сіє неспокій, вибиває з протореної і зручної колії, по якій, звичайно, рухатись легше. Тому більшість людей уникає цього філософського джерела дискомфорту. Звідси й та підозра, яка супроводжує любов до мудрості упродовж усього її історичного існування. Не випадково її долею

були якщо не переслідування, то опір, якщо не опір, то підозра, якщо не підозра, то здивоване нерозуміння або глузування. На собі це відчули не тільки Сократ і Джордано Бруно, Бенедикт Спіноза і Серен Кіркегор, Григорій Сковорода і багато інших мислителів минулого і сучасності. Навіть Фома Аквінський, котрий усю свою творчість присвятив обґрунтуванню і захисту доктрини католицької церкви, а згодом, після смерті, був прилучений до сонму святих, за життя не мав ні підтримки, ні визнання. Деякий час його вчення навіть забороняли. Як афористично висловився міністр внутрішніх справ царської Росії Ширинський-Шахматов, "користь філософії не доведена, а зло від неї можливе". Якщо і є якась потреба у філософії і філософах, то вона, на його думку, полягає в можливості використання їх як підсобного засобу для здійснення своїх ідеологічних і політичних цілей. У таких випадках, казав Гегель, до філософії ставляться, як до будинків розпусти, - їх терплять.

XX сторіччя "терпіло" філософію... Але не тому, що вона обслуговувала ту чи іншу ідеологію або політичну доктрину (хоча й це було!), а тому, що людська більшість її не розуміла й не помічала. Тільки сьогодні, з висоти надбаної мудрості, людство може певною мірою усвідомити філософську квінтесенцію духу XX ст., яке хворіло, страждало і боролось. Неспокій філософської думки та її бунтарські поривання дають можливість розуміти джерела енергії і справжньої сили століття, що минуло

На відміну від нього, попередня доба була відносно благополучною, пронизаною "розумністю", а її в цілому раціоналістичні умонастрої зберігали віру в науку та силу розуму. Не випадково проблема останнього стала серцевиною тодішньої філософії, яку називають класичною. Кінець XIX, початок XX ст. показав, що блиским оптимістичного раціоналізму неможливо пояснити більшість процесів і явищ, потрясіння і катаклізмів, з якими зіткнулося людство. Переглянути класичну філософію намагаються нові філософські школи. Перша з них - марксизм. Розвинувши в цілому загальну раціоналістичну традицію класичної думки, він розробив нову концепцію світу і його історичної ходи. Поряд із марксистською філософією почала формуватися нетрадиційна філософська думка. Вона принципово відрізнялася від марксистської тим, що марксизм хоча й виступав некласичною формою філософування, все ж таки не був антикласичною філософією. Нетрадиційна філософська думка була нігілістичною по відношенню до класичної філософії. Вона запропонувала масштабну ревізію цінностей, необхідність якої викликана глибокою духовною недугою західної цивілізації.

Першими помітили ці тенденції Серен Кіркегор та Фрідріх Ніцше. Вони поклали початок тій філософії, яка отримала розквіт у XX сторіччі. Тепер істину пробували шукати не в розумі, не в тому, що пов'язане з наукою і науково-технічним прогресом, а в досвідомому, безсвідомому, підсвідомому. Об'єктом уваги стає не

пізнання, а існування (екзистенція). Увага зміщується у сферу історії і культури - туди, де вирішується доля людського буття.

Парад філософських доктрин цього періоду відкрила надзвичайно артистична книга Освальда Шпенглера "Присмерк Європи", яка стала подією на гуманітарній європейській сцені. У ній філософ розвиває вчення про культуру як екс-тему локальних цивілізацій, що виражають колективну "думку" певних народів і проходять призначений для них життєвий цикл (народження, зрілість і смерть). Пафос цього вчення - марнота колообігу історії та неминуча загибель культур.

У багатоголосому дискурсі, що розгорнувся планетарно, беруть участь представники чи не усіх напрямків сучасної соціально-філософської думки. Тон задають ніцшеанські, бердяєвські, фукіанські, хайдеггерівські песимістичні метафори: "смерть Бога", "кінець Розуму", "смерть Культури", "кінець Історії", "смерть Людини", "занепад Гуманізму". Це були великі передчуття. Зникали стіни старої віри, щезали один за одним стовпи моралі. Знавіснілі люди розбігалися під знамена "зірок" і "свастик". Зміцнюючи свої в'язниці, вони обожнювали нових ідолів, приносили їм криваві жертви. Історія на очах ставала глобальною: події в житті окремих країн резонують по всій земній кулі. Жахливі дві світові війни, виникнення зброї масового знищення, широкомасштабна екологічна криза показали: людство ступило на смертний поріг. Гостро постала проблема виживання.

Але що далі?... За якими зорями орієнтуватись постіндустріальній цивілізації? Невже й вона минула? Дискурс із цього кола питань, що охопив тотально усе світове філософське співтовариство, породив нову хвилю, яка стала іменуватись постфілософією. Насправді це була не єдина філософська система, а низка частогусто альтернативних філософських шкіл. Серед них "фундаментальна антологія" (М.Хайдеггер), "контр-філософія" (М.Фуко), "нередуктивний фізикалізм" (Р.Рорті), "теорія комунікативної поведінки" (Ю.Хабермас), "раціоніталізм" (Х.Ортега-і-Гассет), "трансцендентальна прагматика комунікації" (К.-О.Апель), "філософська історіографія" (М.Інтайр). Нові філософи, котрі усвідомлюють себе однією із багатьох випадковостей "плюралістичного Всесвіту", почуваються не так, як відчували люди індустріальної доби. Вони з іронією ставляться до "підкорювачів", "завойовників", "володарів" та "приватизаторів" Всесвіту, які, засліпивши себе постулатами індустріалізму, плазують перед великими ідеями та ідеалами, що не тільки знецінюють людину, а й перетворюють її на жертву науково-технічного поступу. Навколишній світ постає для них не у формі декартівського механізму (який існує за принципами причинно-наслідкових зв'язків), а як "збірник" процесів самоорганізації (спонтанного становлення і необоротних катастрофічних змін). Він не замкнений у собі. У ньому домінують випадковість, необоротність і нестабільність. Цей світ податливий перед конкретною людиною, чутливо реагує на її дію.

Особливе занепокоєння викликає у цей час місце індивіда в інформаційному суспільстві, яке безперервно удосконалює індустрію комп'ютерних і спірітуальних засобів ідейного, інтелектуального, світоглядного "опрацювання" особистості. Увага акцентується на тому, що будь-яка ідея (якою б великою вона не здавалась)

завжди не що інше, як продукт інтелектуальної діяльності людини, тобто щось вторинне, похідне порівняно з особистісним буттям. У зв'язку з цим філософія риторично запитує: хіба не абсурдно ідео-продукт (хай навіть найвеличнішу) перетворювати на центр влади над особистістю і приносити їй у жертву гідність, свободу, життя людини? Чи не є параноїдальною поведінка тих, котрі добровільно перетворюють себе на рабів усіляких продуктів своєї діяльності? Будь-яка "істина" не варта того, щоб в ім'я її торжества людина принижувала і пригнічувала себе, а то й прирікала на небуття... Якою б цінною для людства не була сутність геліоцентризму, головне полягає не в знанні того, відповідає чи ні геліоцентризм реальності. Найважливіше - у забезпеченні або гарантуванні таких соціокультурних умов, коли людина, яка сповідує геліоцентризм, може сказати про це уподобання вільно, не побоюючись кари.

Своє завдання філософія вбачає у тому, аби допомогти сучасній цивілізації усвідомити дві альтернативні перспективи: параноїдальної нарцистичної самовпевненості та іронічного сприйняття страшних реалій як простих історичних випадковостей. Захопленість самовпевненою логікою індустріалізму приводить до думки, що науково-технічний розвій, який підпорядковує людській волі дедалі грандіозніші сили Всесвіту, дозволить з часом за допомогою цих рушіїв остаточно оволодіти пульсами історії та встановити абсолютну владу над людиною мислячою у усіх вимірах. Кепкуючи над сучасною стратегією вдосконалення духовної природи людини, філософи водночас із тривогою застерігають, що таке використання досягнень науково-технічного поступу неминуче призведе до того, що людство опиниться у стані нищої покори і послужливості "володарям всесвіту". Адже сьогодні виникають небачені раніше можливості деспотичного володарювання і придушення будь-якого супротиву. Всеосяжна могутність тоталітарних держав під прапором тієї чи іншої надії спроможна експлуатувати не тільки ідеологію, а й науку, культуру, мистецтво. Зосереджуючи увагу на взаємозв'язку науково-технічного поступу і влади, яка самозміцнює себе, філософи попереджують: потрібна особлива пильність, аби запобігти навислій небезпеці виродження людського суспільства до стану сервілістичного отупіння. Вони показують, що нічим не обмежене прискорення розвитку науки і техніки наближає людство не до обіцяної ідеологами індустріалізму свободи, а до створення засобів і способів тоталітарного панування, контролю і маніпулювання масами.

Модними, на думку сучасних філософів, можуть бути не тільки одяг, автомобілі, меблі і манери поведінки, але й ідеали, переконання, нав'язані заангажованим суспільством. Домінуючі ідеали, принципи (незалежно від їх змісту) сприймаються самі по собі як щось вартісне, бажане, а за певних обставин нерідко перетворюються в убогі, пусті, спорожнілі словеса. Проте вони далеко не безпечні, бо в них можна завуалювати різний і навіть полярний смисл, здатний спрямувати соціокультурну, інтелектуальну і практичну активність людей. Цей факт є джерелом різноманітних маніпуляцій людьми, духовного насильства і соціальної несправедливості. І якщо ми хочемо впоратися з ним, то повинні йти не шляхом аналогії і процедур обґрунтування ідеалів,

що дісталися нам у спадок, а критично їх осмислювати. Адже за кожним із них стоять анонімні центри влади і закамурфльовані способи соціокультурного примусу, залякування, репресій і тиранії.

Філософи ХХ ст. не тільки констатують зміну ціннісних орієнтирів, що пов'язані з трансформацією духу часу і культури кінця сторіччя, але й шукають шляхи розв'язання однієї з найбільш важких проблем - трансформації людини.

Відтак, одним з поширених напрямків світосприйняття у сучасному світі, сповненому вражаючих протиріч і нісенітниць, став постмодернізм. Наскільки він актуальний, настільки ж він і суперечливий. Це можна беззаперечно спостерігати на прикладі численних концепцій, автори яких то відверто пропагують постмодернізм, то не менш відверто протестують проти релятивізму, конформізму і абсурдизму, що характерні для різноманітних напрямків постмодернізму.

Мені не хочеться ставити крапку над "і" в дискусіях модерністів і пост модерністів. Врешті решт досить багато публікацій, які подано у Віснику Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, що підготовлений спільно з науковцями Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, дають і досить повну картину сучасного бачення цих "ізмів". І тут, беззаперечно, є над чим порозмислити.

А завершити своє передне слово до переважаючої у Віснику теми я хочу наступним.

На думку сучасної філософії, глобальна ситуація ХХ століття є нічим іншим, як кризою виживання і спричинена самою людиною, яка пройнялась жагою до панування. Людина минулого сторіччя стверджує себе остільки, оскільки займає вершинне становище і володарює. Усе, що не пов'язане з принципом панування, вдячність, дружба, співчуття, любов, тощо - відсувається на задній план і позбавляється соціального та культур-

ного престижу, внаслідок чого людина значною мірою втрачає здатність бачити себе очима іншої. Звідси - колонізаторський запал великих європейських націй, байдужість громадян розвинених країн до долі народів, які сьогодні залишились на узбіччі історії.

Не менш важливими на початку нового тисячоліття є проблеми смислової "доповнювальності", діалогу, взаємного обміну цінностями та порозуміння. Від їх розв'язання залежить здатність людства стати такою спільнотою, яка об'єднана не тільки сукупністю глобальних загроз, але й сумісністю солідарних дій і глобального світогляду. У загальнокультурному відношенні ця проблема вирішується багатьма філософськими школами: екзистенціалізмом, персоналізмом, расіовіталізмом, нередуктивним фізикалізмом та іншими. Критикуючи цінності європейської культури, вони акцентують увагу на необхідності подолати орієнтації європейської культурної традиції з принципу панування у світі на принцип доповнювальності. Благі зустрічні бажання Заходу і Сходу здатні, на їх думку, повернути мешканців розвинених західних країн до природи, злитися з нею, а людей Сходу долучити до реального визнання прав особистості.

Принцип доповнювальності здатен подарувати плоди світової гармонії та істинного гуманізму. Таким же чином плідним може бути діалог чоловічої та жіночої ментальності, який обумовить впровадження "жіночих" рис в царину політики, влади та соціальної організації. Спільним ґрунтом для партнерства може стати царина великих смислів та загальнолюдських цінностей, тобто сфера філософського мислення, яке виступає посередником між генераціями, культурами і традиціями. Якщо постмодернізм здатний продукувати тут відповідні потребам людства ідеї, то він займе своє місце у духовній культурі людства.